

Andrzej Hadzik, Aleksandra Hadzik

WYBRANE ASPEKTY TURYSTYKI ZRÓWNOWAŻONEJ NA WIEJSKICH OBSZARACH UZDROWISKOWYCH

THE CHOSEN ASPECTS OF SUSTAINABLE TOURISM ON COUNTRY HEALTH RESORT AREAS

Streszczenie

W artykule zaprezentowano problematykę turystyki zrównoważonej, która odpowiada koncepcji rozwoju zrównoważonego. Praca koncentruje się na teoretycznej analizie turystyki zrównoważonej traktowanej często jako narzędzie realizacji zrównoważonego rozwoju lub również jako narzędzie rozwoju samej turystyki.

Artykuł jest próbą określenia podstawowych zasad turystyki zrównoważonej na tzw. wiejskich obszarach uzdrowiskowych. Praca pokazuje jakie rodzaje turystyki można uprawiać na analizowanych obszarach wiejskich, będąc równocześnie w zgodzie z koncepcją turystyki zrównoważonej.

W artykule dokonano analizy piśmiennictwa krajowego i zagranicznego z zakresu koncepcji turystyki zrównoważonej, w tym na obszarach wiejskich oraz obserwację wybranych wskaźników rozwoju zrównoważonego wsi uzdrowiskowych.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju jest wyrazem krytycznej reakcji na zwiększającą się ingerencję w zasoby naturalne oraz społeczno-kulturowe, nie przecząc równocześnie możliwościom wzrostu gospodarczego. Koncepcje wykorzystania zasad zrównoważonego rozwoju w działalności turystycznej w literaturze światowej zaczęły być widoczne na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Istotnym dla rozwoju koncepcji turystyki zrównoważonej okazał się dokument Agenda 21 dla Podroży i Gospodarki Turystycznej.

Praktyczne wykorzystanie koncepcji zrównoważonego rozwoju w gospodarce wiejskich obszarów wymaga opracowania wskaźników i indeksów charakteryzujących ten rozwój. Wskaźniki dzielą się na: wskaźniki presji (zagrożenia, stresu) środowiskowej, wskaźniki stanu (jakości) środowiska oraz wskaźniki działań zapobiegawczych. Ponadto, uwzględniając specyfikę miejscowości uzdrowiskowych w koncepcji turystyki uzdrowiskowej na analizowanych obszarach, ważnym są wskaźniki uzdrowiskowo-turystyczne, które opisują: zagospodarowanie uzdrowiskowo-turystyczne, ruch turystyczno-uzdrowiskowy, walory turystyczno-lecznicze, czy dostępność komunikacyjną.

Ekonomiczne znaczenie turystyki polega na jej wpływie na różne działy gospodarki. Turystyka dla rolnictwa może dostarczyć wiele korzyści. Jednym z ważniejszych oddziaływań jest zahamowanie odpływu ludności z terenów wiejskich.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, turystyka zrównoważona, turystyka wiejska, wiejskie obszary uzdrowiskowe, uzdrowiska statutowe

Summary

In article was presented problems of sustainable tourism, which it answers the conception of sustainable development. The work focuses on theoretical analysis of sustainable tourism, which it is often treated as tool realization of sustainable development, or also as tool development of same tourism.

The article is an attempt to state the basic rules of the sustainable tourism on the so-called rural health resort areas. The work shows what kind of tourism can be developed on the analysed rural areas, at the same time being in harmony with the concept of the sustainable tourism.

In the article, it has been done: the analysis of the national and foreign literature from the domain of the concept of the sustainable tourism, including rural areas, and the observation of the chosen indicators of the sustainable development of health resorts villages.

The concept of the sustainable development arose in the 1970s and it was an expression of the critical reaction to the growing interference in natural and social and cultural resources. The concept of the sustainable development is not opposite to the possibilities of economic growth, on condition that the pace of the reproduction of the environmental resources is not slower than the pace of the usage of these resources.

The theoretical basis of the usage of the rules of the sustainable development in the world literature started to be seen at the turn of the 1980s and 1990s. The document „Agenda 21 for Travelling and Tourism Economy” turned out to be fundamental for the development of the concept of the sustainable tourism.

The practical use of the concept of the sustainable development in the rural areas economy needs devising indicators and indexes characterizing this development.

The indicators are divided into: indicators of environmental pressure (danger, stress), indicators of condition (quality) of the environment and indicators of preventive activities.

The economic significance of the tourism lies in its positive influence on the different departments of the economy, including agriculture. One of the more important impacts is stopping the migration of people from the rural areas.

Key words: sustainable development, sustainable tourism, rural tourism, rural health resorts, statutory health resorts

WPROWADZENIE

Turystyka z punktu widzenia ekonomii należy do jednej z bardziej dynamicznie rozwijających się dziedzin gospodarowania. Skutki związane z rozwojem funkcji turystycznej widoczne są głównie w miejscach recepcji turystycznej (destynacji), gdzie kieruje się ruch turystyczny. Należą do nich również wiejskie obszary uzdrowiskowe, gdzie specyficzna struktura przestrzenna pozwala gościom (turystom i kuracjom) korzystać z różnego rodzaju atrakcji, bazy materialnej turystyczno-uzdrowiskowej, infrastruktury ogólnej oraz różnego rodzaju instytucji handlowo-usługowych.

CEL I ZAKRES OPRACOWANIA

Artykuł prezentuje teoretyczną koncepcję turystyki zrównoważonej, zgodnej z teorią rozwoju zrównoważonego. Praca jest próbą określenia podstawowych zasad turystyki zrównoważonej na obszarach wiejskich położonych, które równocześnie są położone na terenach uzdrowiskowych. Artykuł daje odpowiedź jakie rodzaje turystyki można uprawiać na analizowanych obszarach wiejskich, będąc równocześnie w zgodzie z koncepcją zrównoważonego rozwoju.

METODY BADAŃ

W pracy zastosowano analizę piśmiennictwa krajowego i zagranicznego z zakresu koncepcji turystyki zrównoważonej, w tym na obszarach wiejskich oraz obserwację wybranych wskaźników rozwoju zrównoważonego wsi uzdrowiskowych.

KONCEPCJA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU UZDROWISKOWYCH OBSZARÓW WIEJSKICH

Koncepcja zrównoważonego rozwoju powstała w latach siedemdziesiątych XX w. i była wyrazem krytycznej reakcji na zwiększającą się ingerencję w zasoby naturalne oraz społeczno-kulturowe [Jędrzejczyk 1995, s. 35]. Pojęcie „*sustainable development*” wprowadzone zostało w 1972 r. na konferencji ONZ w Sztokholmie, co stanowiło swego rodzaju reakcję na wzrastające zagrożenia ekologiczne i społeczne.

Literatura przedmiotu podaje wiele definicji rozwoju zrównoważonego. K. Dubel określa powyższy rozwój jako sposób gospodarowania, gdzie eksploatacja zasobów naturalnych nie prowadzi do degradacji użytkowanych terenów, a równocześnie umożliwia zaspokojenie obecnych i przyszłych potrzeb i aspiracji społeczeństwa [Dubel 1996]. Według S. Łojewskiego i Z. Skindera rozwój

zrównoważony cechuje równoważne traktowanie komponentu ekonomicznego (efektywności ekonomicznej), społecznego (akceptacji społecznej) oraz środowiskowego (racjonalności ekologicznej) [Łojewski, Skinder 1998].

Rozwój zrównoważony widoczny jest również w polskim ustawodawstwie. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska określa rozwój zrównoważony jako rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego, jak i przyszłych pokoleń.

Współczesna koncepcja rozwoju zrównoważonego nie przeczy możliwościom wzrostu gospodarczego warunkiem jest jednak, aby tempo reprodukcji zasobów środowiska nie było mniejsze od tempa zużycia tychże zasobów [Jędrzejczyk 2001, s. 29].

Praktyczne zastosowanie koncepcji zrównoważonego rozwoju w gospodarce wiejskich obszarów wymaga opracowania wskaźników i indeksów charakteryzujących ten rozwój. Literatura przedmiotu podaje wiele propozycji wskaźników zrównoważonego rozwoju [Borys 1999; Fiedor 1995; Gawroński 2003; Hamond i in. 1995]. Generalnie wskaźniki tego typu dzielą się na: wskaźniki presji (zagrożenia, stresu) środowiskowej, wskaźniki stanu (jakości) środowiska oraz wskaźniki działań zapobiegawczych.

Ciekawą propozycję wskaźników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich przedstawił K. Gawroński, który w ramach wskaźników zrównoważonego rozwoju wyróżnił wskaźniki: użytkowania zasobów, zanieczyszczeń oraz wskaźniki jakości życia [Gawroński 2003, s. 218–219].

Ponadto, uwzględniając specyfikę miejscowości uzdrowiskowych w koncepcji turystyki uzdrowiskowej na analizowanych obszarach ważnym są wskaźniki uzdrowiskowo-turystyczne, które opisują: zagospodarowanie uzdrowiskowo-turystyczne, ruch turystyczno-uzdrowiskowy, walory turystyczno-lecznicze, czy dostępność komunikacyjną.

Rozwój zrównoważony statutowych uzdrowisk oraz innych gmin i miejscowości o funkcjach uzdrowiskowych, w tym gmin wiejskich i wsi w Polsce, zależy od wielu uwarunkowań, które mogą być oceniane za pomocą powyżej przedstawionych wskaźników. Jednym z nich jest istniejąca na odpowiednim poziomie infrastruktura techniczna, którą poddano analizie w kurortach. Przebadało gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie o funkcji uzdrowiskowej. Wśród gmin wiejskich (12 gmin) znalazły się: Goczałkowice Zdrój, Zbrostawice, Istebna, Mielno, Ustronie Morskie, Dziwnów, Solec Zdrój, Horyniec Zdrój, Solina, Długopole Zdrój, Przerzeczyn, Uście Gorlickie. Badane gminy miejsko-wiejskie (15) to: Wieliczka, Brześć Kujawski, Konstancin-Jeziorna, Trzebnica, Iwonicz Zdrój, Rabka Zdrój, Rymanów, Busko Zdrój, Krasnobród, Połczyn Zdrój, Łądek Zdrój, Gołdap, Piwniczna Zdrój, Muszyna, Sękowa, Osiek.

W wyniku badań jedynie wybranych elementów infrastruktury technicznej, tj. sieci kanalizacyjnej, wodociągowej stwierdzono, że analizowane wiejskie obszary uzdrowiskowe do połowy dekady XXI w. nie reprezentowały jeszcze w pełni odpowiedniego poziomu analizowanej infrastruktury technicznej [Hadzik 2004, s. 65–72]. Najniższe było zwłaszcza nasycenie i dynamika zmian sieci kanalizacyjnej w części analizowanych miejscowości.

Praktyczne stosowanie wskaźników koncepcji rozwoju zrównoważonego wraz ze specyficznymi wskaźnikami uzdrowiskowo-turystycznymi pozwalają na realizację koncepcji turystyki zrównoważonej na wiejskich obszarach uzdrowiskowych.

PODSTAWY TEORETYCZNE TURYSTYKI ZRÓWNOWAŻONEJ W UZDROWISKACH POŁOŻONYCH NA OBSZARACH WIEJSKICH

Koncepcje wykorzystania zasad zrównoważonego rozwoju w działalności turystycznej w literaturze światowej zaczęły być widoczne na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., głównie dzięki publikacjom badaczy amerykańskich [Jędrzejczyk 1995, s. 35–37]. Ważnym dla rozwoju koncepcji turystyki zrównoważonej okazał się dokument Agenda 21 dla Podróży i Gospodarki Turystycznej opracowany w 1995 r. wspólnie przez Światową Organizację Turystyki (WTO), Światową Radę Podróży i Turystyki (WTTC). Dokument zawiera ogólne zasady zrównoważonego rozwoju turystyki, tzn:

- działalność turystyczna powinna sprzyjać zdrowemu i produktywnemu stylowi życia w harmonii z przyrodą oraz zbliżać różnorodne narodowości w duchu otwartości i tolerancji;
- rozwój turystyki: ma sprawiać, że zasoby przyrody będą zachowane oraz chronić rdzenną kulturę lokalną;
- rozwój działalności turystycznej powinien odbywać się przy współudziale miejscowej ludności, dla której tworzą się nowe możliwości dochodów;
- w turystyce trzeba kierować się zasadą ograniczania odpadów, oszczędności energii i wody, eliminacji niebezpiecznych substancji dla środowiska, ponadto działalność turystyczna powinna stymulować zachowania proekologiczne, zarówno po stronie turystów, jak i społeczności odwiedzanych oraz pracowników firm turystycznych;
- na poziomie globalnym w działalności turystycznej powinna być promowana idea wolnego rynku i swobodnej wymiany usług turystycznych, przy zachowaniu norm ochrony środowiska;
- rozwój działalności turystycznej należy oprzeć na różnorodności walorów naturalnych i kulturowych oraz utrzymaniu tejże różnorodności;
- rozwój działalności turystycznej musi odbywać się w sposób zintegrowany z planowaniem na różnych szczeblach gospodarki [Zaręba 2000, s. 36–37].

Koncepcja turystyki zrównoważonej jest wynikiem badania powiązań między turystyką, środowiskiem i rozwojem. Turystyka zrównoważona w literaturze przedmiotu traktowana jest z jednej strony jako narzędzie realizacji zrównoważonego rozwoju, z drugiej jako narzędzie rozwoju samej turystyki [Nieżgoda 2006, s. 37]. Federacja Parków Narodowych i Rezerwatów Przyrody definiuje turystykę zrównoważoną (*sustainable tourism*) jako „każdą formę rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje w niezmiennym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów”.

W literaturze przedmiotu z turystyką zrównoważoną utożsamiane są różnorakie określenia przeciwstawne turystyce masowej. Wśród terminów obok samego określenia „turystyka zrównoważona” spotkać można określenia: „turystyka zielona”, „turystyka łagodna”, „turystyka odpowiedzialna”, „turystyka przyjazna środowisku”, „agroturystyka”, „turystyka wiejska”, „turystyka alternatywna”, „ekoturystyka” [Nieżgoda 2004, s. 77–78]. Część badaczy uważa, że powyższe terminy powinno się przeciwstawiać turystyce masowej [Zaręba 2000, s. 51]. Inaczej twierdzi A. Niezgoda, która uważa, że to co nie w „małej skali” wcale nie musi odbiegać od koncepcji turystyki zrównoważonej [Nieżgoda 2006, s. 41]¹.

W. Mirowski wyróżnia kryteria pozwalające zaklasyfikować konkretne formy turystyki do kategorii turystyki zrównoważonej:

- zgodność z warunkami przyrodniczymi związana z ochroną krajobrazów, wody, zieleni, flory i fauny oraz środowiska przyrodniczego jako całości;
- zgodność z potrzebami zdrowotnymi wynikająca z: dbałości o zdrowie ludzi i zwierząt, dostarczenia żywności uprawianej metodami ekologicznymi, zapewnienia rekreacji i wypoczynku indywidualnym turystom, jak i całemu społeczeństwu;
- zgodność z wymogami ekonomicznymi, które koncentrują się na: zapewnieniu rozwoju gospodarczego regionów recepcji turystycznej, sprawiedliwej dystrybucji kosztów i korzyści, wsparciu finansowym dla średnich i małych przedsiębiorstw, rozwoju skierowanym na różnorodność zjawisk turystycznych;
- zgodność z warunkami materialno-technicznymi oznaczająca planowanie infrastruktury zdolnej do stopniowego dostosowywania się do rozwoju ruchu turystycznego, zachowując wskaźniki dopuszczalnej pojemności obiektów i urzędzeń oraz akceptując fizyczne i przestrzenne ograniczenia obszaru, po

¹ Turystyka masowa ma szansę wpływać pozytywnie na rozwój pewnych obszarów recepcji turystycznej. Warunkiem jest dobre zaplanowanie, właściwe zagospodarowanie zgodnie z celami rozwoju zrównoważonego oraz wprowadzanie turystyki masowej zgodnie z chłonnością obszaru recepcji turystycznej. Turystyka zrównoważona nie jest antymasowa i nie ma celu ograniczenia liczby turystów, uznając rosnące zapotrzebowanie, tworzy podstawy dla rozwoju turystyki przyjaznej środowisku, mając równocześnie na uwadze warunki ekonomicznego i społecznego rozwoju [Nieżgoda 2004, s. 81].

przekroczeniu których występuje niebezpieczeństwo powstania sprzeczności między swobodnym życiem społeczności odwiedzanej a turystyką [Mirowski 2002, s. 19].

Cele turystyki zrównoważonej na wiejskich obszarach recepcji turystyczno-uzdrowiskowej grupowane są analogicznie jak do celów rozwoju zrównoważonego, czyli są to:

- cel ekologiczny obejmujący zachowanie naturalnych zasobów dla potrzeb uzdrowiskowo-turystycznych, redukcja emisji zanieczyszczeń powstałych przez działalność turystyczną;

- cel ekonomiczny związany z: zapewnieniem dobrobytu ekonomicznego odwiedzanej ludności wiejskiej oraz optymalnym wykorzystaniem infrastruktury turystyczno-uzdrowiskowej;

- cel społeczny na który składają się: osiągnięcie zadowalających możliwości zatrudnienia w uzdrowiskowej turystyce i lecznictwie, zapewnienie wypoczynku ludności miejscowej, kuracjom i turystom, a ponadto ochrona tożsamości kulturowej wiejskiej ludności, z równoczesnym wzrostem rangi miejscowej ludności w polityce turystyczno-uzdrowiskowej [Nieżgoda, Zmysłony 2002, s. 451-452].

Według literatury przedmiotu turystyka wiejska to spędzanie wolnego czasu w środowisku wiejskim i należą do niej przede wszystkim agroturystyka² i ekoturystyka³ [Gaworecki 2007, s. 73–81]. L. Strzembicki wyróżnia zespół działań, które w turystyce wiejskiej warunkują wdrożenie koncepcji zrównoważonego rozwoju. Należą do nich:

- zrównoważone wykorzystanie zasobów naturalnych, społecznych i kulturowych;

- zmniejszenie nadmiernego wykorzystania i zniszczeń, co wpłynie na zmniejszenie do minimum kosztów likwidacji długotrwałych szkód ekologicznych;

- utrzymanie różnorodności społecznej, naturalnej i kulturowej;

- integracja turystyki i planowania oznaczająca rozwój turystyki wiejskiej scalonej z narodowymi i regionalnymi strategiami planowania rozwoju turystyki i gospodarki kraju;

- wspieranie lokalnej gospodarki;

- zaangażowanie lokalnej społeczności, co przynosi nie tylko korzyści ekologiczne i społeczne, ale także ma wpływ na poprawę jakości działalności turystycznej;

- konsultacje między różnorodnymi stronami, czyli podmiotami turystycznymi, lokalnymi społecznościami, organizacjami i instytucjami;

² Agroturystyka jest formą turystyki wiejskiej ściśle związaną z rolnictwem i gospodarstwem rolnym.

³ Ekoturystyka (turystyka ekologiczna) to forma turystyki, która jest ściśle związana ze środowiskiem przyrodniczym i społecznym i równocześnie nie powoduje zmian w tym środowisku.

- uczestnictwo w szkoleniach;
- odpowiedzialny marketing turystyczny dostarczający pełnej informacji, a tym samym przyczyniający się do poszanowania przyrody, środowiska społecznego i kulturowego, a także wpływający na poprawę: satysfakcji gości oraz efektów działalności turystycznej;
- prowadzenie badań [Strzembicki 2001, s. 37–38].

PODSUMOWANIE

Turystyka wiejska funkcjonująca według koncepcji zrównoważonego rozwoju może stać się ważnym środkiem zachowania i rozwoju środowiska społecznego, kulturowego oraz przyrodniczego. Jednak żeby się tak działo, rozwój różnych rodzajów turystyki trzeba dostosować do specyfiki środowiska przyrodniczego na podstawie odpowiednich poziomów bioróżnorodności.

Rozwój wiejskiej turystyki zrównoważonej może napędzać gospodarkę danego regionu. Ekonomiczne znaczenie turystyki polega na dodatnim wpływie na inne działy gospodarki [Jędrzejczyk 1995; Kowalczyk 2001, s. 213]. Korzyści jakie niesie turystyka dla rolnictwa są bezdyskusyjne [Gaworecki 207, s. 177–189; Gruszczyński 2003, s. 176–179; Jędrzejczyk 1995, s. 52–55; Kowalczyk 2001, s. 214]. Jednym z ważniejszych oddziaływań turystyki jest zahamowanie odpływu ludności z terenów wiejskich, co zostało już dawno zauważone w zachodnioeuropejskich wsiach o funkcjach turystyczno-uzdrowiskowych [Kowalczyk 2001, s. 208]. Ponadto ruch turystyczny daje szansę dodatkowego zatrudnienia, nie pozostając w sprzeczności z podstawową funkcją, czyli produkcją rolniczą. Turystyka wiąże obok nadwyżek siły roboczej także nadwyżki towarowe produktów rolnych, które mogą być dostarczane przez analizowane wiejskie obszary uzdrowiskowe. Turystyka poprzez funkcje dochodową i motywacyjną może wpływać na świadomość ekonomiczną rolników, przyczyniając się do intensyfikacji produkcji rolnej.

Poprawiając warunki obsługi przyjmowanych agroturystów, równocześnie rolnicy poprawiają jakość swojego życia dzięki zakupionym dobrom trwałego użytku (meble, lodówki i inny sprzęt). Turystyka wpływa pośrednio również na wyposażenie wiejskich obszarów w sieć infrastruktury techniczno-ekonomicznej czyli wodociągi, sieć gazową, kanalizację. Rozwój turystyki wymusza rozbudowę sieci połączeń obszarów wiejskich ze światem zewnętrznym (sieć drogowa, udogodnienia telekomunikacyjne), co pozytywnie oddziałuje na jakość życia mieszkańców.

Obszary wiejskie nie mogą jednak dopuścić do uzależnienia się od turystyki (powstawanie tzw. turystycznej monostruktury). Należy zachować właściwą proporcję między turystyką, rolnictwem i innymi formami aktywności gospodarczej w celu zrównoważonego, wielofunkcyjnego rozwoju wiejskich obszarów uzdrowiskowych.

BIBLIOGRAFIA

- Borys T. *Wskaźniki ekorozwoju*. Wydawnictwo „Ekonomia i Środowisko”, Białystok 1999.
- Cater E. *Environmental contradictions in sustainable tourism*. The Geographical Journal, 161/1, 1995, s. 21–28.
- Dubel K. *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju zrównoważonego na przykładzie regionu*. Materiały Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej nt. „Mechanizmy i uwarunkowania ekorozwoju”, Białystok 1996, s. 7–14.
- Fiedor B. *System wskaźników i indeksów ekorozwoju*. ESEŚiZN, Biblioteka Ekonomia i Środowisko, nr 18 1995, s. 110–123.
- Gaworecki W. *Turystyka*. PWE, Warszawa 2007.
- Gawroński K. *Wskaźniki i kryteria zrównoważonego rozwoju w aspekcie gospodarki przestrzennej*. [w:] R. Michałek (red.). *Inżynieria Rolnicza*. Polskie Towarzystwo Inżynierii Rolniczej-Komitet Techniki Rolniczej PAN, Warszawa 2003, nr 3 (45), tom I, s. 215–227.
- Gruszczyński J. *Preferencje w wielofunkcyjnym rozwoju wsi*. [w:] R. Michałek (red.). *Inżynieria Rolnicza*. Polskie Towarzystwo Inżynierii Rolniczej-Komitet Techniki Rolniczej PAN, Warszawa 2003, nr 3 (45), tom I, s. 175–181.
- Hadzik A. *Infrastruktura techniczna jako element rozwoju funkcji leczniczo – turystycznej w sudeckich terenach wiejskich*. [w:] R. Michałek (red.). *Inżynieria Rolnicza*. Polskie Towarzystwo Inżynierii Rolniczej-Komitet Techniki Rolniczej PAN, Warszawa 2003, nr 3 (45), tom I, s. 351–361.
- Hadzik A. *Poziom infrastruktury technicznej w gminach o funkcjach turystyczno-uzdrowiskowych w Polsce. Wybrane zagadnienia*. [w:] G. Gruszczyński (red.). *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*. Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków 2004, nr 2, s. 61–73.
- Hammond A., Adriane A., Rodenburg E., Bryant D., Woodward R. *Environmental Indicators a Systematic Approach*. Word Resource Institute, Washington 1995.
- Honey M. *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise*. Island Press, Washington 1999.
- Hunter C. *Sustainable Tourism as an Adaptive Paradigm*. Annals of Tourism Research, 24/4, 1995.
- Jeżowski P. (red.) *Ochrona środowiska i ekorozwój*. SGH, Warszawa 2000.
- Jędrzejczyk I. *Nowoczesny biznes turystyczny. Ekostrategie w zarządzaniu firmą*. PWN, Warszawa 2001.
- Jędrzejczyk I. *Wybrane problemy programowania rozwoju zrównoważonego regionów górskich*. [w:] *Problemy Zagospodarowania Ziem Górskich*. Zeszyt 44, PAN, Komitet Zagospodarowania Ziem Górskich, Kraków 1998.
- Jędrzejczyk I. *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*. Wyd. „Śląsk”, Katowice 1995.
- Koreleski K. *Koncepcja rozwoju zrównoważonego w unijnej polityce kształtowania obszarów wiejskich*. [w:] G. Gruszczyński (red.). *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*. Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków 2007, nr 1, s. 19–26.
- Kowalczyk A. *Geografia turystyki*. PWN, 2001.
- Lewandowska A. *Turystyka uzdrowiskowa. Materiały do studiowania*. Wyd. Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007.
- Łojewski S., Skinder Z., *Koncepcja badań w dziedzinie zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*. Zeszyty Naukowe AR, Sesja Naukowa, nr 59, Kraków 1998, s. 11–23.
- Majewski J., Lane B. *Turystyka wiejska i rozwój lokalny*. Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań 2001.
- Meadows D. H. i in. *Granice wzrostu*. PWE, Warszawa 1973.

- Mirowski W. *Wpływ świadomości i kultury ekologicznej na ekologizację turystyki*. [w:] *Gospodarka turystyczna w XXI w.*, praca zbiorowa pod red. S. Bosiackiego, AWF Poznań 2002.
- Müller H., Flügel M. *Tourismus und Ökologie*. Forschungsinstitut für Freizeit und Tourismus der Universität, Bern 1999.
- Nasza wspólna przyszłość*. Raport Światowej Komisji d.s. Środowiska i Rozwoju, PWE, Warszawa 1991.
- Niezgoda A. *Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego*. Prace habilitacyjne nr 24, AE, Poznań 2006.
- Niezgoda A. *Problems of Implementing Sustainable Tourism in Poland*. The Poznań University of Economics Review, 4/5, Poznań 2004.
- Niezgoda A. *Problemy wprowadzania turystyki zrównoważonej w Polsce*. [w:] „Studia Turystyczne” nr 1, 2004, s. 77-88.
- Niezgoda A., Zmysłony P. *Identifying Determinants of the Development of Rural Tourist Destinations in Poland*, Tourism vol. 51, nr 4, 2002, Institute for Tourism, Croatian National Tourist Board.
- Our Common Future*. Raport Brundtland, World Commission on Environment and Development, 1987.
- Place S. *Ecotourismus for sustainable development: oxymoron or plausible strategy?*. Geojournal, 35/2, s. 131–173.
- Sharpley R. *Sustainability: A Barrier to Tourism Partnerships* [in:] *Tourism and Development, Aspect of Tourism 5*, ed. R. Sharpley, D. Telfer, Channel View Publications, Clevedon–Buffalo–Toronto–Sydney 2002.
- Strzembicki L. *Zrównoważony rozwój turystyki wiejskiej-zalożenia i formy realizacji*. Problemy Turystyki, nr 3-4, Instytut Turystyki, Warszawa 2001, s. 31–41.
- Sustainable Truism and Natura 2000*. SECA, Lisbon 1999.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r., *Prawo ochrony środowiska*. Dz.U., nr 62, poz. 627, z późniejszymi zmianami.
- Woźniak M. *Infrastruktura a zrównoważone zarządzanie obszarami wiejskimi* [w:] R. Michałek (red.). *Inżynieria Rolnicza*. Polskie Towarzystwo Inżynierii Rolniczej-Komitet Techniki Rolniczej PAN, Warszawa 2002, Nr 3 (36), Tom III, s. 463–471.
- Zaręba D. *Ekoturystyka. Wyzwania i Nadzieje*. PWN, Warszawa 2000.
- Żabińska T. *Paradygmat turystyki zrównoważonej a rozwój turystyki na obszarach chronionych* [w:] *Gospodarka turystyczna u progu XXI wieku*, praca pod red. S. Bosiackiego, Wyd. AWF, Poznań 2000.
- Żylicz T. *Ekonomia środowiska i zasobów naturalnych*. PWE, Warszawa 2004.

Dr Andrzej Hadzik
Katedra Turystyki, Rekreacji i Zarządzania
Akademia Wychowania Fizycznego w Katowicach
ul. Mikołowska 72b, 40-065 Katowice

Mgr Aleksandra Hadzik
Doktorantka Uniwersytetu Śląskiego
Zastępca Dyrektora Oddziału Regionalnego
Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego
ul. J. Korczaka 5, 42-200 Częstochowa

Recenzent: Prof. dr hab. Jerzy Gruszczyński